

Zij hadden de Geest

Toelichting bij de titel: 'Het meest boeiend van dit alles vind ik de inspiratie. Het waren allemaal verschillende persoonlijkheden met andere achtergronden en kwaliteiten: die Nederlandse spiritijnen. Maar zij waren echt en gedreven en wisten op zo'n persoonlijke en betrokken wijze te laten zien wat hun roeping was. Zij hadden de Geest', aldus een typering van de Nederlandse spiritijnen van de oud-student Joop Peters uit Neerlangel in: Jaap Bekkers e.a., *Liber amicorum*, p. 36.

Zij hadden de Geest

*Nederlandse spiritijnen in Centraal Afrika
1946-2012*

J.Y.H.A. Jacobs



Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van de Stichting Het Nuyensfonds en de Stichting Sormani Fonds.

Afbeeldingen op het omslag: Portret van Toon Maanicus als net gewijde bisschop van Bangassou (ontleend aan APr). Voor de Nederlandse spiritijnen in de RCA gingen kerkopbouw en gemeenschapsvorming hand in hand. In 1979 en 1980 werd met man en macht gewerkt aan de vergroting van de kathedraal van Bangassou. Hier wordt een deel van het nieuwe dakgeraamte aangedragen (ontleend aan ACCSp, nr. 5102).

isbn 9789087048594

© 2020 J.Y.H.A. Jacobs
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 ja Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	9
Waarom dit boek?	9
Over de opzet van dit boek	12
Over de voor dit boek geraadpleegde documentatie	14
De voornaamste literatuur	14
Het archivalische en mondeling verkregen bronnenmateriaal	15
Woorden van dank	15
I Tot evangelische beschikbaarheid geroepen	17
<i>De Congregatie van de Heilige Geest in Frankrijk en Nederland</i>	
1 Een internationale missiecongregatie, op Franse leest geschoeid	17
2 Verschuivingen in de missiemotivatie van de Nederlandse spiritijnen	19
II Op missie in Midden-Afrika	23
<i>Een politiek en kerkelijk project (1890-2012)</i>	
1 Van een Franse kolonie naar een zelfstandige staat	24
2 Politieke stabiliteit: een brug te ver	26
3 Missiewerk in lijn met het koloniale systeem	29
III Voor kerk en samenleving	35
<i>Het apostolaat van de Nederlandse spiritijnen in hartje Afrika (1946-2012)</i>	
1 Gedreven door idealisme, vroomheid en de zucht naar avontuur	35
2 Voortbouwend op de Franse fundamente	41
3 Een eigen missiegebied voor de Nederlandse spiritijnen	44

4	De prefectuur wordt een zelfstandig bisdom	48
5	De missie van de Nederlandse spiritijnen voltooid	52
6	‘Uiteindelijk is ons doel de mensen te bevrijden’	54
IV	Zaaier van heil	59
	<i>Bisschop Antoon Maria Maanicus (1924-2000), vertrouwend op de kracht van Gods woord</i>	
1	Jeugd en studiejaren	59
2	Priester-missionaris in Alindao en Mobaye	63
3	De bisschopsbenoeming	68
4	De bisschop in zijn bisdom	70
5	De bisschop als lid van de bisschoppenconferentie	77
6	De band tussen de bisschop en zijn medewerkers	80
7	Ziekte en dood	84
8	Een pastor-missionaris	86
V	Een modelmissionaris	89
	<i>Pater Ben van Breen (1941-2006), dienstbaar in woord en daad</i>	
1	Afkomst, jeugd en studiejaren	89
2	Het verblijf in Alindao	93
3	Van Kembé naar Mobaye	95
4	Pastoor in Mobaye	96
5	Onder dreiging van oorlog en geweld	100
6	Het laatste jaar	103
7	Een echte missionaris	105
VI	Bouwer aan een missie	109
	<i>Broeder Klaas Hettinga (1932-2017), een voorbeeld te midden van zijn medebroeders</i>	
1	‘In het teken van bouwen’	110
2	Van gediplomeerde metselaar tot selfmade architect	115
3	Het ‘team Klaas’ in de RCA	116
4	De missie van de broeders voltooid	119

Bij wijze van afsluiting	121
De vitaliteit van de kerk in de RCA	122
De missionaire traditie als een erfgoedtraditie	124
Geraadpleegde bronnen en literatuur	127
1 Archivalische bronnen	127
2 Orale bronnen	128
3 Gedrukte bronnen en literatuur	128
Register van persoonsnamen	133
Over de auteur	135

Inleiding

Waarom dit boek?

Waarom een boek schrijven over de Centraal Afrikaanse Republiek (CAR)? Dit Derde Wereldland in hartje Afrika en zo groot als Frankrijk, België en Nederland tezamen staat immers enkel bekend, omdat daar tussen 1976 en 1979 een beruchte keizer, Jean Bédel Bokassa geheten, huis hield. En waarom moet dat boek dan ook nog eens gewijd zijn aan het missiewerk van een groep Nederlandse paters en broeders in dat verder godvergeten land, terwijl die geschiedenis al lang is afgesloten en in de actuele beeldvorming nauwelijks nog relevantie bezit? Want waar tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw in katholiek Nederland het motto was: 'De heiden moet eraan geloven, waar ook ter wereld', ging in het geseclariseerde Nederland van nadien steeds meer de slogan gelden: 'Heiden zijn is geen schande'.¹ Betekent dat niet dat het eens zo hoog gewaardeerde bekeringswerk onder de 'ongelovigen' inmiddels volkomen uit de tijd is? Bestaan er trouwens wel 'ongelovigen'? Toch zijn deze in vraagvorm gegoten tegenwerpingen bij nader inzien weinig overtuigend. Vast staat namelijk dat hoofdzakelijk dankzij het missiewerk onder de plaatselijke bevolking in de CAR een bewustwordingsproces op gang is gekomen, waarvan de effecten tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn. Daar aandacht aan schenken is alleszins relevant.

In de jaren van het 'Empire Centrafricain', zoals Bokassa vol trots op zijn postzegels had laten zetten, waren in dit verder weinig keizerlijke land rond de 35 Nederlandse leden van de Congregatie van de Heilige Geest (Congregatio Sancti Spiritus, CSSp) als missionaris werkzaam. De eerste Nederlandse paters- en broeders-spiritijnen zoals de leden van deze missiecongregatie in de volksmond worden genoemd, hadden zich overigens al in 1946 in dit toen nog vrijwel onbekende hart van Afrika gevestigd. Uiteindelijk hebben in to-

¹ De slogan 'De heiden moest eraan geloven' is ontleend aan de gelijknamige tentoonstelling die in 1983 plaatsvond in het toenmalige Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht. Het motto 'Heiden zijn is geen schande' is een verwijzing naar Gentilis van Loon, *Heiden is een schande. Op zoek naar Christus in Afrika*, Amsterdam-Brugge, 1964. De auteur lijkt zich meermalen af te vragen of zijn titel niet had moeten luiden *Heiden zijn is geen schande*.

taal 79 Nederlandse spiritijnen voor korte of langere tijd in de Centraal Afrikaanse Republiek gewerkt: 53 paters, 25 broeders en 1 theoloog. Voor de laatstgenoemde gold het verblijf in de CAR als een soort stage.

De naam ‘Centraal Afrikaanse Republiek’ (CAR) of ook wel ‘République Centrafricaine’ (RCA) droeg het land vanaf het uitroepen van de onafhankelijkheid op 13 augustus 1960, zij het dus met een korte onderbreking tussen 1976 en 1979 toen het land een keizerrijk was. Vóór 1960 was het gebied een van de vele Franse koloniën in dit deel van Afrika.

Het overgrote deel van de 79 Nederlandse missionarissen is inmiddels overleden. Maar zolang iemand over die doden schrijft, blijven zij in beeld en daarmee ook in leven. En gezien hetgeen deze paters en broeders tussen 1946 en 2012 aan kerkelijk én maatschappelijk opbouwwerk in de RCA hebben verricht, is het ook volkomen terecht hen ‘in leven te houden’. Dieper ingaan op hun pastorale en diaconale inzet roept wel weer andere vragen op, zoals wat was de sociale en spirituele leefwereld van waaruit die inzet gestalte kreeg en waarin is de kern van hun missionair elan gelegen?

Een eerste kennismaking met die leefwereld en dat elan bieden twee vrij recente videofilm , samengesteld in opdracht van het bestuur van de Nederlandse spiritijnenprovincie. De eerste, uit 2011 is getiteld *Het slot van de Spiritijnen*. De tweede werd in 2016 uitgebracht en draagt als titel *Testament van een missie*. Beide films gaan over een afscheid, in feite ook het einde van een tijdperk. In 2011 was dat het afscheid van een huis en een plek waar vanaf 1930 vrijwel alle Nederlandse paters-spiritijnen hun hogere – filosofische en theologische – studies hebben gevolgd: het ‘Kasteel’ in Gemert. Van daaruit vertrokken zij na beëindiging van die studies als missionaris naar een van de missiegebieden van de congregatie. Na hun definitieve terugkeer in Nederland konden zij in dit deels eeuwenoude gebouwencomplex van hun rust genieten. Eenmaal overleden werden zij ook op het eigen kloosterkerkhof aan het eind van het park begraven. Overleden spiritijnen worden daar nog steeds begraven, maar in de nabij gelegen gebouwen wonen anno 2020 geen spiritijnen meer. De paters kregen tot hun grote verdriet namelijk geen toestemming om op het kloosterterrein een modern kloosterverzorgingshuis te bouwen. In *Het slot van de Spiritijnen* worden de laatste zeventien bewoners van het ‘Kasteel’ tot aan hun vertrek naar elders ‘gevolgd’. Zij komen ook aan het woord, terugblikkend op hun leven. Zeker vijf van hen blijken een groot deel van hun werkzame leven in de RCA te hebben doorgebracht. Maar dat missiegebied zelf krijgt in deze ontroerende film van de cineasten Nelleke Dinnissen en Paul van Laere nauwelijks aandacht.

In *Testament van een missie* komt de RCA zelfs in het geheel niet ter sprake.

De film makers die ook al verantwoordelijk waren voor *Het slot van de Spiritijnen*, reisden voor deze documentaire naar vier landen waar Nederlandse spiritijnen gewerkt hebben: Tanzania, Kameroen, Brazilië en Angola. Bij hun bezoek aan de drie eerstgenoemde landen werden zij vergezeld door een vijftal paters die wilden laten zien wat uit hun werk dáár is voortgekomen en hoe dat nu na hun vertrek terug naar Nederland door de plaatselijke bevolking wordt voortgezet. Voor vier van die vijf is de reis ook een afscheid van het land waaraan zij, getuige de beelden hun hart hebben verpand. De vijfde, de ongesnelijk zieke Th o Slaats bleef in zijn tweede vaderland Tanzania achter om daar te sterven. Zijn begrafenis, vier maanden na zijn aankomst, vormt een van de meest indrukwekkende scènes uit de film .

De film ploeg is echter nooit naar de RCA afgereisd. Sinds 2012 wordt het land bijna onafgebroken geteisterd door een voor de buitenwereld bijna vergeten burgeroorlog. Inzet van die oorlog zijn niet alleen territorium, macht en religieuze suprematie, maar ook de vraag naar grondstoffen. Dat maakt het land ook tot een aantrekkelijke prooi voor buitenlandse investeerders. Hun rol in de burgeroorlog blijft echter schimmig. Maar voor de film makers was dat alles te gevaarlijk om in het land te gaan filmen ²

Het ontbreken van de RCA in de gefilmde ‘missieverhalen’ van de Nederlandse spiritijnen vormde een van de redenen om mij wat uitvoeriger in het missiewerk in juist dat land te verdiepen. Daar kwam bij dat reeds in 2012 door vier nauw bij dat werk betrokken personen: Frans Timmermans, Cor Geraets, Harry Kiwitz en Wilbert van Waes het plan was geopperd ‘de nalatenschap’ van een van die 79 Nederlandse RCA-missionarissen op enigerlei wijze voor het nageslacht vast te leggen. Het betrof de nalatenschap van de enige Nederlandse bisschop die in de RCA werkzaam is geweest: monseigneur Antoon Maria Maanicus (1924-2000). Volgens Timmermans en de zijnen ‘had de congregatie met zijn persoon een icoon in handen, een inspiratiebron die in doen en laten zo markant verwoordt wat de modelmissionaris was.’³ Die woorden maakten mij nieuwsgierig naar leven en werken van deze spiritijn, wiens naam nog steeds in de RCA voortleeft. De verhalen die ik van genoemd viertal hoorde, niet alleen over bisschop Maanicus, maar ook over andere RCA-missionarissen, vormden voor mij een extra-stimulus om op zoek te gaan naar wat deze ‘emigranten voor God’ gedurende ruim zestig jaar in hartje Afrika hebben opgebouwd. Dat een klein aantal van die missionarissen nu nog in leven is, betekent dat ik mijn ‘papieren’ kennis over hun

2 Beide films zijn te koop bij het secretariaat van de Nederlandse spiritijnen in Gennep.

3 AvW: Uit een notitie van H. Kiwitz, ‘De herinneringen aan Mgr. Maanicus koesteren, vastleggen voor de toekomst, ja of nee?’, d.d. 24-3-2013

werkzaamheden, ontleend aan de voor dit boek geraadpleegde bronnen en literatuur, kon aanvullen met een aantal persoonlijke getuigenissen. Die zijn daarom zo waardevol, omdat ze mét het overlijden van de betrokken zegsliden voorgoed achter de horizon zullen verdwijnen.

Over de opzet van dit boek

Dit boek biedt geen volledig overzicht van het missiewerk in de RCA en ook niet een geschiedenis van hetgeen spiritijnen van uiteenlopende nationaliteiten in dat land aan kerkelijk en maatschappelijk opbouwwerk hebben verricht. Mijn aandacht gaat vooral uit naar de missionaire activiteiten van de Nederlandse spiritijnen in dit land iets benoorden de evenaar. Daarmee begonnen zij zoals al gezegd in 1946. Toen was dit gebied nog een Franse kolonie die Oubangui-Chari heette. Er waren daar toen ook al missionarissen actief: Franse spiritijnen, op wier apostolaatswerk de Nederlanders hebben kunnen voortbouwen. Daarom is het zinvol om niet pas te beginnen in 1946, maar iets verder in de tijd terug te gaan en ook op zoek te gaan naar het charisma van de congregatie, waarin – getuige de naamgeving – ‘de Geest’ centraal staat. Begonnen wordt met enkele aspecten uit de geschiedenis van dit religieuze instituut, eerst in Frankrijk en vanaf het begin van de twintigste eeuw ook in Nederland. In augustus 1904 werd in Weert een zogenoemde ‘apostolische school’ gesticht. Hier begonnen jongens vanaf ongeveer twaalf jaar hun opleiding tot priester-missionaris. Ook de navolgende stichtingen in Nederland waren ‘studiehuizen.’ Maar hier werd niet zozeer de nadruk gelegd op een studieuze vorming als wel op het aankweken van een ‘juiste’ missiemotivatie. Voor de meeste bewoners waren die huizen ook enkel ‘doorgangshuizen.’ Zij wezen als een soort richtingwijzers van zichzelf weg naar verre en vreemde landen overzee (hoofdstuk I).

Vervolgens wordt, nog steeds als onderdeel van dat bredere kader het licht gezet op de Franse aanwezigheid in Midden-Afrika. Daarbij gaat het om militairen, koloniale bestuursambtenaren en handelaren, maar uiteraard vooral om spiritijnen-missionarissen. Laatstgenoemden legden een basis: het begin van een kerkelijke infrastructuur waarin hun Nederlandse medebroeders zich vanaf 1946 een eigen plek moesten zien te verwerven. Dat was gezien de cultuurverschillen tussen Frankrijk en Nederland niet altijd even gemakkelijk (hoofdstuk II).

In het verdere vervolg staan de werkzaamheden van de Nederlandse spiritijnen centraal. Begonnen wordt met een soort ‘tableau de la troupe’, een

groepsportret op hoofdlijnen. Zo wordt de vraag beantwoord wat die 79 paters en broeders nu precies voor mannen waren. Wat dreef hen? In hoeverre motiveerde hun spiritualiteit hun specifieke wijze van leven en werken? Dit groepsportret wordt verweven met een chronologisch opgebouwd overzicht van de organisatorische en bestuurlijke inbedding van hun apostolaat (hoofdstuk III). Daarna volgen drie hoofdstukken waarin wordt ingezoomd op evenzoveel individuele Nederlandse missionarissen: bisschop Antoon Maria Maanicus (hoofdstuk IV), pater Ben van Breen (hoofdstuk V) en broeder Klaas Hettinga (hoofdstuk VI). Via leven en werken van bisschop Maanicus komt ook het missionaire beleid in de RCA in beeld. Als bisschop van Bangassou en lid van de Centraal-Afrikaanse bisschoppenconferentie heeft Maanicus van 1964 tot 2000 dat beleid mee vormgegeven. Via leven en werken van pater Van Breen en broeder Hettinga wordt het licht gezet op twee groepen medewerkers van bisschop Maanicus: de paters-spiritijnen en de broeders-spiritijnen. Beide groepen drukten een eigen stempel op het scala aan missionaire activiteiten in de RCA. Bij wijze van afsluiting wordt tenslotte kort ingegaan op het missionaire werk als een vorm van (religieus) erfgoed, deels materieel, deels immaterieel van aard. Dit erfgoed dient gekoesterd te worden als een blijvende herinnering aan wat de spiritijnen hebben gedaan ten behoeve van de ontwikkeling van Midden-Afrika, maar wellicht ook als een inspiratiebron voor een religieuze herleving in Nederland nu.

Een thema waaraan noodgedwongen maar weinig aandacht wordt geschonken is de bijdrage van de vrouwelijke religieuzen aan het missiewerk van de Nederlandse spiritijnen in de RCA. Dit betrof een verscheidenheid aan diaconale en educatieve apostolaatsvormen door zusters die behoorden tot verschillende kleinere Franse congregaties. Hierover is in Nederland nauwelijks documentatie te vinden. Alleen over de Soeurs Spiritaines, in Nederland bekend als de Missiezusters van de Heilige Geest, die vanaf 1921 nauw samenwerkten met de spiritijnen, is iets meer bekend. Dat hangt samen met het feit dat deze congregatie ook Nederlandse zusters in haar gelederen had. Vijf van deze Nederlandse zusters zijn in de RCA actief geweest en wel voor 'werkzaamheden die de vrouw eigen zijn,' zoals een prospectus van de Nederlandse spiritijnen uit 1925 het formuleert. In hoofdstuk III en IV wordt op die werkzaamheden kort ingegaan. Het is echter bijzonder spijtig dat het vanwege een gebrek aan beschikbare en toegankelijke bronnen niet mogelijk bleek een biografisch portret van een van die vijf zuster-missionarissen samen te stellen en toe te voegen.

Over de voor dit boek geraadpleegde documentatie

Als introductie op de uitvoerige, deels ook geannoteerde bibliografie aan het slot van dit boek volgt nu een eerste kennismaking met de voornaamste schriftelijke en mondelinge ‘bronnen’ waarop bij het schrijven een beroep is gedaan.

De voornaamste literatuur

Over het Nederlandse aandeel in het missioneringswerk in de RCA is weinig gepubliceerd. In het standaardwerk van pater Harrie (Henry J.) Koren, *To the Ends of the Earth. A General History of the Congregation of the Holy Ghost* uit 1983 wordt aan de RCA nauwelijks aandacht besteed. En dat geldt ook voor de Nederlandse aanwezigheid aldaar. De RCA behoort voor deze (uit Nederland afkomstige) auteur klaarblijkelijk niet tot de ‘paradepaardjes’ van de missiegebieden van de spiritijnen wereldwijd. Evenwichtig, want mooi ingepast in een totaalplaatje van het missiewerk van de Nederlandse spiritijnen ‘all over the world’ is de bijdrage over de ‘Centraal Afrikaanse Republiek’ in het jubileumboek *In de kracht van de Geest. Honderd jaar Nederlandse en Belgische spiritijnen* uit 2004 van de hand van pater Albert de Jong. Dit twaalf pagina’s tellende opstel werd in 2019 opnieuw uitgegeven, maar nu voorzien van voetnoten, in de verzamelbundel *Grossier in missiepersoneel. Missiehistorische essays en lezingen over Afrika en Nederland* door diezelfde Albert de Jong. Hij putte voor zijn encyclopedisch getint overzicht van het missiewerk in de RCA onder meer uit de niet in druk uitgegeven doctoraalscriptie *De Centraal Afrikaanse Kerk op zoek naar haar volk* van Cor Geraets uit maart 1983. Anders dan De Jong die 29 jaar lang missionair actief was in Tanzania en Kenia en gespecialiseerd is in de geschiedschrijving van de missie in Oost-Afrika, heeft Geraets zelf van begin 1969 tot eind december 1980 in de RCA gewerkt. Zijn systematisch opgezette scriptie is mede gebaseerd op zijn persoonlijke ervaringen, eerst als ‘brousse-missionaris’ en vanaf 1975 als directeur van het Centre Catéchétique in Alindao, een van de grotere missieposten in het bisdom Bangassou.

Van belang zijn ook twee feestbundels uit de RCA zelf. Dat is allereerst *Gods Woord leeft. Mgr. A.M. Maanicus 25 jaar Bisschop van Bangassou (RCA)*, de Nederlandse vertaling van een oorspronkelijk in het Frans verschenen bundel uit 1989. En voorts de bundel *Le diocèse de Bangassou par lui-même. Documents rassemblés par le Père Ben van Breen* uit 1994. Laatstgenoemde studie